

Haandværkets Fremtid.

Foredrag i Nationaløkonomisk Forening den 19. Oktober 1905.

Af

Jak. Kr. Lindberg.

Der hersker i Øjeblikket, ikke alene blandt det store Publikum, men ogsaa indenfor den nationaløkonomiske Videnskab en betydelig Uklarhed i Spørgsmaalet om Haandværkets Fremtid. Medens Nationaløkonomeerne for en Snes Aar siden var nogenlunde enige om at antage Haandværkets absolute Undergang som en nærliggende Mulighed, har den senere Tids Indførelse af smaa Kraftmaskiner i Forbindelse med forskellige Bestræbelser for at organisere Haandværkerne bevirket, at en Del Nationaløkonomeer nu ser lysere paa Forholdene. Men paa den anden Side synes der ikke blandt de paagældende Haandværkere selv at herske Enighed om, at disse forskellige Bestræbelser i synderlig Grad har bedret deres Stilling*). Disse modstridende Opfattelser hidrører vistnok først og

---

*) Jfr. f. Eks. Dr. Bisgaards Indledningsforedrag ved det af »Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri« i 1903 afholdte Delegeretmøde, og som Modsætning hertil Udtalelser under den paafølgende Diskussion af forskellige Haandværkere, (Fællesrepræsentationens Tidsskrift S. 249 og 267).

Haandværkets Fremtid.

Foredrag i Nationaløkonomisk Forening den 19. Oktober 1905.

Af

Jak. Kr. Lindberg.

Der hersker i Øjeblikket, ikke alene blandt det store Publikum, men ogsaa indenfor den nationaløkonomiske Videnskab en betydelig Uklarhed i Spørgsmaalet om Haandværkets Fremtid. Medens Nationaløkonomeerne for en Snes Aar siden var nogenlunde enige om at antage Haandværkets absolute Undergang som en nærliggende Mulighed, har den senere Tids Indførelse af smaa Kraftmaskiner i Forbindelse med forskellige Bestræbelser for at organisere Haandværkerne bevirket, at en Del Nationaløkonomeer nu ser lysere paa Forholdene. Men paa den anden Side synes der ikke blandt de paagældende Haandværkere selv at herske Enighed om, at disse forskellige Bestræbelser i synderlig Grad har bedret deres Stilling*). Disse modstridende Opfattelser hidrører vistnok først og

---

*) Jfr. f. Eks. Dr. Bisgaards Indledningsforedrag ved det af »Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri« i 1903 afholdte Delegeretmøde, og som Modsætning hertil Udtalelser under den paafølgende Diskussion af forskellige Haandværkere, (Fællesrepræsentationens Tidsskrift S. 249 og 267).

fremmest derfra, at man ikke tilstrækkelig skarpt skelner mellem Haandværk som en bestemt teknisk Driftsform og Haandværk i Betydning af en bestemt Form for selvstændig økonomisk Virksomhed*). I det følgende vil Betegnelsen Bedrift blive benyttet, naar Haandværket betragtes under det førstnævnte Synspunkt, medens jeg vil bruge Udtrykket Forretning, hvor det drejer sig om Haandværk i Betydningen selvstændig økonomisk Virksomhed. Ved Bedrift skal da blot forstaaes en vis Enhed af teknisk Virksomhed, som gaar ud paa en Forædling af Raastoffer, medens det er ligegyldigt hvorledes Raastoffet indkøbes og det færdige Produkt afsættes. Ved Forretning forstaaes derimod en vis Enhed af økonomisk Virksomhed, som omfatter den hele Produktionsproces lige fra Raastoffets Indkøb til Salg af den færdige Vare. En Forretning vil meget ofte omfatte flere Bedrifter; f. Eks. har »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger« en Tobaksfabrik i Esbjerg, en Chokoladefabrik i Kolding, et Maskinstrikkeri i København, et Krydderistøderi i Aarhus o. s. v.; »De danske Sukkerfabriker« omfatter ialt en Snes forskellige Bedrifter rundt i Landet; de store Herrekonfektionsforretninger kan omfatte flere Hundrede enkelte Bedrifter (Skræderværksteder) o. s. v. Derimod kan en Bedrift ikke omfatte flere Forretninger, men man kan maaske tale om, at den kan henhøre til flere forskellige Forretninger (f. Eks. en Rugbrødsfabrik, drevet af en Forening af Bagermestre).

Den største Interesse knytter sig nu ganske naturligt til Spørgsmaalet om Haandværkets Fremtid som

*) Denne Adskillelse er første Gang skarpt formuleret af Sombart i en Afhandling i Braus Archiv, Bd. XIV.

selvstændig økonomisk Virksomhed, som Forretning. Paa Haandværkets Bevaring i denne Forstand vil det bero, om det skal lykkes at opretholde »den selvstændige Middelstand«, der med Rette spiller saa stor en Rolle i alle socialpolitiske Diskussioner.

Til Begrebet Haandværk som selvstændig Forretning hører nu ikke blot, at Afsætningen af det færdige Produkt sker for egen Regning, men tillige at den sker til flere Kunder. Har Haandværkeren kun én Kunde, da kan der meget vel vedblivende tales om, at han er Indehaver af en selvstændig Bedrift, men ikke at han er Indehaver af en selvstændig Forretning. Tænk paa en Smed, der udelukkende arbejder for en bestemt Herregaard; han er utvivlsomt Indehaver af en selvstændig Bedrift, men han er ikke en selvstændig Forretningsdrivende, og han vil aldrig kunne henregnes til den selvstændige Middelstand. Eller tænk paa en Bødker, der udelukkende leverer Tønder til et bestemt Bryggeri eller Bøtter til en bestemt Margarinefabrik. — Det kan imidlertid ofte være vanskeligt at sige, hvornaar en Haandværkers økonomiske Selvstændighed er endelig ophørt. Som Eksempler paa Overgangstilfælde kan nævnes en Bogbinder, der overvejende lever af »Partiarbejde« for et stort Forlag, eller en Gørtler, der næsten udelukkende leverer Arbejde til en bestemt Maskinfabrik, o. s. v. Der finder her en jævn Overgang Sted fra den gammeldags Haandværker med den store Kundekreds til den af en enkelt stor Kunde ganske afhængige Haandværker.

En Afgrænsning af Begrebet Haandværk som Forretning overfor de andre Former for »økonomisk Virksomhed« skal jeg ikke her forsøge: til Forstaaelse af

det følgende vil det være tilstrækkeligt at erindre om, at den Form for økonomisk Virksomhed, som overalt afløser Haandværket, bedst lader sig karakterisere som »den kapitalistiske Forretning«.

Den kapitalistisk drevne Forretning kan ad mange forskellige Veje erobre Omraader fra Haandværket som selvstændig Forretning. Her skal anføres følgende 3 Hovedmaader, hvorpaa dette sker:

1. Indirekte, derved, at der opstaar helt nye Erhverv, som frembringer nye Varer, der erstatter de Brugs- genstande, som før fremstilledes haandværksmæssigt.
2. Kapitalstærke Handlende trænger sig ind som Mellemed mellem Haandværkeren og hans gamle Kunder.
3. Den tekniske Udvikling.

Den første Maade kan undertiden virke meget radikalt, nemlig naar det lykkes de nyopdukkede Erhverv at erstatte samtlige de Varer, som det gamle Haandværk frembragte. Som Eksempel kan nævnes Kobbersmedefaget, der jo i sin Tid spillede en stor Rolle. Men dels Genstande af Blik, dels emaillet Støbegods har efterhaanden ganske erstattet Kobbersmedens Arbejder til Husholdningsbrug. For Blikvarernes Vedkommende bestod Forandringen ganske vist til at begynde med kun deri, at et Haandværksfag fortrængte et andet; men Blikkenslagermestrene maatte efterhaanden afgive næsten hele det indvundne Omraade til de hurtigt opvoksende Blikvarefabriker. — Det er imidlertid ikke almindeligt, at et Fag saaledes næsten med et Slag bliver berøvet hele sit Produktionsomraade. Reglen er, at der til saadanne nyopdukkede Erhverv

kun afgives enkelte af de Genstande, som Faget tilvirkede. Som Type kan tjene Bødkerne, der efterhaanden har mistet Leveringen af Trækar o. lign. til Husholdningsbrug, Mælkespande til Landbruget o. s. v.

Langt almindeligere er den anden Maade, der bestaar deri, at kapitalstærke Handlende trænger sig ind som Mellemed mellem Haandværkeren og hans Kunder. Som Eksempel fra ældre Tid kan nævnes Guldsmedefaget. Allerede Bergsøe havde Øje for denne Udvikling, idet han skriver, at der findes »mange, som ikke selv holder Butik, men lever af at arbejde for enkelte af deres Lavsbrødre, som (stundom endog uden selv at holde Værksted) have velforsynede Udsalgssteder«. Om Kunstdrejerne har Bergsøe lignende Udtalelser, og ved Omtalen af Skomagerfaget nævnes »de mangfoldige for et Decennium siden ukendte Butiker med stort Oplag af fortrinligt Arbejde«. I intet af disse Fag spillede tekniske Aarsager paa Bergsøes Tid (d. v. s. omkring 1840) den mindste Rolle for denne Udvikling. Paa ganske lignende Maade er det senere gaaet med Herreskræderiet og med Forfærdigelsen af Damekonfektion, og i disse Industrier har vi typiske Eksempler paa, hvorledes kapitalistisk Forretningsform endnu den Dag i Dag meget vel kan forenes med haandværksmæssig Driftsform. — Endelig ser vi denne Udvikling gribe et Fag som Møbelsnedkeriet. Handelens første Indtrængen i dette Fag er vistnok foregaaet saaledes, at fattige Snedkere, naar de var i Pengetrang, saa sig nødsaget til at sælge Møbler til Marskandisere; senere udvikler en Del af disse sig til egentlige Møbelhandlere (simple Møbler; Afbetaling); endelig bliver ogsaa de finere Ting Genstand for Handel — her er det ganske

vist nogle af de større Snedkermestre, der selv begynder med Butiksudsalg, men snart begynder ogsaa de egentlige Handlende (uden Fagkundskab) at tage denne Forretningsbranche op. Det er klart, at Haandværket som selvstændig Forretning trues stærkt af en saadan Udviklingsgang, hvorimod Haandværket som Bedrift maaske endnu en lang Tid kan faa Lov til at bestaa, idet der ikke er saa stor Fordel ved at samle de forskellige Haandværksbedrifter til en stor Fabrik, naar det da ikke netop drejer sig om Fremstilling af Dusinmøbler.

Endelig er der det tredje Punkt: den tekniske Udvikling, hvorved her særlig tænkes paa Indførelse af Maskiner. Jeg nævner dette Punkt sidst, fordi det kommer i anden Række, hvor Talen er om Haandværkets Undergang som selvstændig Forretning. Der kan i Virkeligheden kun nævnes faa Eksempler paa, at et Haandværksfag direkte ødelægges ad denne Vej. Maaske er Bygningssnedkerfaget det bedste Eksempel fra den nyere Tid. Her er Udviklingen gaaet forholdsvis hurtigt, og den er ikke begyndt med, at kapitalistiske Handelsmellemlid har skudt sig ind, men Virkningen af Maskinernes Indførelse har været direkte*). Udviklingen begynder med, at Fabrikerne overtager den første Tildannelse af Materialet, hvorefter Færdiggørelsen finder Sted paa Haandværkerens Værksted, og tilsidst anbringer Haandværkeren saa de færdige Vinduer, Døre o. s. v. paa Plads i Bygningen. Det næste Trin er, at Fabrikerne leverer Arbejdet i fuld færdig Stand — og endelig er vi i de sidste Aar naet saa

*) Jfr. dog hvad der S. 535 bemærkes om Forholdene indenfor Bygningsfagene i Almindelighed.

vidt, at Fabrikerne ogsaa paatager sig selve Opstillingsarbejdet i Bygningerne. Inden denne sidste Udvikling vil blive fuldt gennemført, vil der maaske komme en Periode, hvor de Mestre, der bliver tilbage, vil komme i et saadant Afhængighedsforhold til de Fabriker, der leverer Arbejdet, at disse Mestre maaske næppe kan betragtes som fuldt selvstændige. — Denne Udvikling indenfor Bygningssnedkerfaget er sket i Løbet af forholdsvis kort Tid; men en saa hurtig Udvikling er en Sjældenhed. Som Regel sker der kun et af to:

Enten erobres enkelte Artikler fra et vist Haandværk, fordi disse Artikler særlig egner sig for fabrikmæssig Massefremstilling (Bygningsbeslag tages fra Kleinsmedene, Hestesko fra Grovsmedene, Rugbrød fra Bagerne o. s. v.).

Eller et enkelt Led i Produktionen, som særlig egner sig for fabrikmæssig Drift, udskilles (Naadling fra Skomagerne; forskellige Arter af Metalslibning og Træbearbejdning).

Udviklingsgangen er langt fra ens indenfor de forskellige Haandværksfag, men vil man forsøge at fastslaa en Hovedregel, maa det blive den, at først skyder Handelen sig ind som et Mellemlid mellem Haandværkeren og hans Kunder, og naar der da er samlet tilstrækkelig stor Afsætning paa en Haand, saa er det, der bliver Plads for den tekniske Udvikling og for en mere gennemført Arbejdsdeling, saa først bliver der Plads for Fabriken. Typiske Eksempler paa denne Udvikling haves fra den nyere Tid i Trikotageindustrien og fra en noget tidligere Tid i de andre Grene af Tekstilindustrien.

Nu kan det imidlertid hænde, at naar den tekniske Udvikling først er begyndt i et Fag, saa kan den tage en saadan Fart, at den løber forud for Handelskapitalens Evne til at skaffe Plads for Masseproduktionen. Sker dette, kan man under visse Forudsætninger (navnlig: at det drejer sig om et egentligt Haandværksfag og ikke om landlig Husindustri, samt at det paagældende Fags Produkter ikke er for voluminøse) faa at se den mærkelige Udvikling, at Haandværkerne gaar over til at blive Detailhandlere for Fabrikerne. Som typisk Eksempel herpaa kan fra ældre Tid nævnes Hattemagerne. Skønt den Tid forlængst er forbi, da Hattemagerne selv lavede Hatte (bortset fra Silkehatte), saa har de dog paa Grund af den ganske meningsløst høje Mellemløbetavance kunnet leve stolt trods den meget ringe Omsætning, som hver af dem havde. Det er først, da de moderne Herreekviperingshandlere tager Hattesalget op, at det begynder at knibe for de gamle Hattemageres Efterkommere; Hattene kan selvfølgelig fra saadanne Forretninger sælges langt billigere paa Grund af den store Omsætning, og i Længden vil det da næppe nytte Hattemagerne at reklamere med, at man skal gaa til »Fagmanden« — naar det dog en Gang maa gaa op for enhver, at det er længe siden, at disse »Fagmænd« har haft noget videre med Hatteproduktionen at gøre.

Et andet typisk Eksempel paa denne Udvikling har man i Skomagerfaget. Maskinernes Indtrængen i dette Fag begynder med Naadlemaskinen, der kom frem for godt en Menneskealder siden; dette betød imidlertid kun, at et enkelt Led af Virksomheden udskiltes og overtoges af særlige Naadlerier (ofte op-

rettet af Læderhandlerne). Senere opfindes Gennemsyningsmaskinen, og først nu opstaar Forskellen mellem maskinsyret og haandsyret Fodøj. Senere kommer hertil en stor Del andre Specialmaskiner, og efterhaanden som nu Fabrikerne vokser sig større og Produktiviteten ved bedre Arbejdsdeling o. s. v. stiger stærkt, viser det sig, at Varerne ikke kan afsættes. At oprette særlige Udsalg nytter ikke saa meget i et Fag som dette, fordi Publikum paa Forhaand nærer en vis Mistro overfor det ny »Fabrikhumbug«. Derfor gaar Fabrikanten den Vej, at han tilbyder Skomagermesteren at faa Udsalg af Fabrikfodtøjet; og der bydes en saadan Avance, at Mesteren gøres mere interesseret i at sælge Fabrikens Fodtøj fremfor selv at producere. Paa denne Maade gaar da Fabrikvarerne glat i Publikum med hele den gammeldags Fagmands Garanti. Spørger man nu en Skomagermester, der saaledes efterhaanden er blevet reduceret til kun at have Udsalg for en Fabrik, hvorledes han befinder sig i denne Situation — saa vil man meget ofte faa det Svar: »Ganske udmærket! Jeg tjener lige saa meget som før — og jeg slipper for alt det Vrøvl med at holde Svende, som altid raaber paa højere Løn!« Skomagermestrene bliver altsaa paa en vis Maade sat paa Pension af Fabrikerne. Men der er ingen Sandsynlighed for, at denne Pensionering skal komme til at spænde over saa lang en Aarrække som Hattemagernes. De sidste Par Aars Udvikling i Skotøjsindustrien (navnlig Indførelsen af Pindemaskinen) synes nemlig at tyde paa, at de mindre Fabrikers Tid er forbi. Der vil nu sandsynligvis ret hurtig finde en Koncentration Sted indenfor denne Industri, og dette vil rimeligvis atter føre til, at de faa store Fabriker,

der bliver tilbage, vil oprette egne Udsalg og tage Reklamen til Hjælp — og i saa Tilfælde vil Fabrikerne jo ikke længere behøve at »pensionere« Mestrene med en abnormt høj Mellemandleravance. — Et noget lignende Forhold saa man for et Par Aar siden, da Carlsbergbryggerierne selv overtog Aftapningen og i den Anledning anvendte en meget stor Sum til Pensionering af sine gamle Aftappere, som nu blev overflødige. Der er blot den Forskel, at Carlsbergs »Gave« i Dagspressen blev udskreget som en overraskende uegenyttig Handling, skønt det dog er klart nok, at denne Fremgangsmaade ogsaa havde sin store forretningsmæssige Betydning derved, at Munden lukkedes paa alle disse Ølhandlere, der maaske ellers kunde være blevet ret farlige Agitatorer for Øl fra Provinsbryggerierne.

Hvorledes det i hvert enkelt Fag gaar til med Handelens Indtrængen mellem Haandværkeren og hans Kunder, vil det her blive for vidtløftigt at skildre, og i mange Fag er det ogsaa allerede nu vanskeligt at faa udredet. I al Almindelighed skal her kun peges paa et Par karakteristiske Træk af denne Udvikling. For det første gælder det, at naar den nye Klasse af Handlende selv udgaar af Haandværkerens Række, da begynder der med Fag, hvor Driftsomkostningerne ved Handelsforretningen er forholdsvis smaa, og det vil igen sige, at der begynder med Varer, der fylder forholdsvis lidt, og derfor ikke kræver nogen stor Butik. Derfor begynder denne Udvikling i Fag som Guldsmede- og Kunstdrejefaget, senere i Skotøjsfaget og endnu senere i Møbelsnedkerfaget. For det andet gælder det som Regel, at naar det drejer sig om en Indtrængen fra

den egentlige en-gros Handels Side, saa begyndes der først med saadanne Produktionsgrene, hvor den anbragte Kapital hurtig omsættes og hurtig atter kan frigøres. Det strider mod Grossererens hele Forretningsopfattelse at binde sin Kapital for fast. Derfor holder netop Grossisten, naar han gaar over til at blive Fabrikant, saa stærkt fast paa Hjemmearbejdersystemet og Mellemestersystemet. Først naar den tekniske Udvikling byder ganske overvejende Fordele, gaar han over til at bygge Fabrik.

Undertiden kan det være Forhold ved Indkøb af Raastoffet, som til at begynde med letter Handelens Indtrængen. I den jyske Trikotageindustri kunde den lille Industri nogenlunde bevare sin Selvstændighed, saa længe der kun brugtes Uld fra Omegnen; men da man begyndte at blande den med fremmed Uld og med Bomuld, maatte Raastoffet købes gennem Købmænd, og disse er ikke bange for at give lang Kredit og tage de færdige Varer i Bytte som Betaling. Senere leverer Købmændene Strikkemaskiner til de mange smaa Hjemmeværksteder, ligeledes mod Betaling i færdige Varer; det ender med, at de smaa Industridrivende gældbendes saaledes, at de bliver faste Leverandører til bestemte Storkøbmænd. — Lignende Forhold kan træffes i Cigarindustrien: de smaa Cigarmagere betaler Raatobakken med færdige Cigarer, og den Købmand, der begynder som ren og skær Importør, kan da efterhaanden komme til at beskæftige en stor Del Hjemmearbejdere for saa maaske til sidst selv at lave en Cigarfabrik i det store.

Handelens Indtrængen sker altsaa ikke, fordi der herved straks til at begynde med opnaas tekniske Forbedringer i Produktionen. Da den Handlende jo

imidlertid skal tjene noget, og da det i Begyndelsen ikke gaar an at tage højere Priser, end Kunderne har været vant til at give hos Haandværkerne, saa er det klart, at den Handlendes Fortjeneste kun kan stamme derfra, at Haandværkernes Fortjeneste trykkes ned under det tidligere Niveau. Møblerne fremstilles jo paa ingen Maade billigere, fordi Snedkeren maa sælge til Møbelhandleren fremfor til Kunden, men dog maa han sælge dem billigere, under »den ærlige Pris«. Møbelhandlerens Fortjeneste er da en Art Aager. I Begyndelsen kan Avancen for Resten være ringe nok — men er det først lykkedes at skille Haandværkerne og Kunderne ad, da kan Fortjenesten stige meget stærkt.

Det maa forøvrigt bemærkes, at der selvfølgelig ogsaa findes Arter af Storindustri, som ikke har udviklet sig af Haandværksfag paa den her anførte Maade, f. Eks. Jernskibsbyggerierne, Sukkerfabrikerne, Margarinefabrikerne o. s. v. Men der er jo heller ikke i disse Industrier Tale om nogen Konkurrence med Haandværket — det er ikke denne Art Storindustri, der undergraver Haandværkets Eksistens. Det er derfor berettiget i denne Sammenhæng at se bort fra Udviklingen i disse Industrier.

Hele Udviklingen kan altsaa egentlig sammenfattes under Synspunktet: Kundekredsens Indsnævring. Indsnævres Kundekredsen, og bliver hver enkelt Kunde saa meget desto større, da trykkes Fortjenesten ned for Producenten.*) (Eksempler: Snedkere overfor Møbel-

*) Denne Regel gælder almindeligt for hele Erhvervslivet. Selv i en udpræget Storindustri som vor Glasindustri ser man de

handlere, Skrædermestre — Ekviperingshandlere, Bogbindere — Forlagene, Gørtlere — Maskinfabriker og Maskinforhandlere, Trædrejere — Snedkere o.s.v. o.s.v.) Ender det med, at Haandværkeren kun har en eneste Kunde, da er hans økonomiske Selvstændighed forbi, og hans Fortjeneste vil blive trykket ned til et rent Minimum.*) Dette sker selvfølgelig ikke, fordi den Handelskapitalist, der er Haandværkerens eneste Kunde, behøver et være en Blodsuger, men det sker som Følge af den frie Konkurrences ubønhørlige Love; og det vil igen sige, at man maa over hvor Gærdet er lavest: trykke Prisen længere og længere ned for de uorganiserede Haandværksmestre!

Et stærkt benyttet Hjælpemiddel for de kapitalistisk drevne Forretninger er Reklamen i dens forskellige Former. Naar det kan betale sig for Fabrikanter af Masseartikler (Øl, Margarine, Sæbe o. s. v.) at an-

---

samme, naar de staar overfor de endnu mægtigere Bayerskøl-Bryggerier. Glasværkerne tjener langt mere paa Helflasker end paa Halvflasker, fordi de i første Tilfælde staar overfor en Række Smaakunder (Ølhandlere — mange Smaabryggerier), i sidste Tilfælde overfor de mægtige Bryggerisammenslutninger, der vilde lave eget Glasværk i samme Øjeblik, som Glasværkernes Avance blev for urimelig.

- *) At det er Produktionen for de mange Kunder, der giver Fortjenesten, kan man maaske ogsaa slutte af de gode Forhold, hvorunder vore Apotekere lever. Det er næppe saa meget deres Privilegier, der skaber den høje Fortjeneste, thi Medicin er næppe dyrere her end i Lande med fri Apotekernæring, men Hovedsagen er, at Fremstilling af Medicin efter Recept er Produktion for individuelle Kunder i højere Grad end maaske nogen som helst anden Produktionsgren. Hvis al Medicin kunde sælges færdig fra Fabrik, saa skulde der snart blive Konkurrence mellem Apotekerne, og Fortjenesten vilde da svinde uanset Privilegiet — det vilde jo i alle Tilfælde gælde Byer med mere end et Apotek.

vende saa uhyre Summer paa Reklame, saa er Hemmeligheden jo den, at lykkes det at banke Sætningen »Forlang altid —« ind i Publikums Bevidsthed, saa kan Fabrikanten tvinge Detailhandlerne til at føre den paa-gældende Artikel uden at byde saa stor Mellehandler-avance, som der bydes af Konkurrenterne. Reklamen virker imidlertid kun overfor det store Publikum, derimod ikke overfor Kunder, der selv er Forretningsmænd, og som altsaa selv er i Stand til at indvirke paa de endelige Forbrugeres Smag. Beværtere f. Eks. staar til at begynde med ret frit i Valget af Leverandører, og de vil da ofte foretrække de mindre Bryggerier, Mineralvandsfabriker o. s. v., fordi disse byder dem en større Avance (paa et tarveligere Produkt). De mange smaa Mineralvandsfabriker lever saaledes overvejende af Salg til Beværterne; det samme gælder de ganske smaa Cigarfabriker o. s. v. De store Bryggerier har jo som bekendt maattet anvende Millioner til Laan til Beværtere for at sikre sig Leverancen. De ganske smaa Margarinefabriker kan ikke sælge til det store Publikum, men kun til Bagerne o. s. v. — Avisreklamen virker dog mere til at ødelægge den lille Industri end til at berøve Haandværkeren hans Kunder; dog har vi i enkelte Forretningers Erobring af Ligkistesnedkeriet et Eksempel paa, at et Haandværksfag ganske har mistet den Artikel, som der var størst Fortjeneste paa. Men andre Arter af Reklame (navnlig Vindus- og Udstillingsreklame) betyder for Haandværkets Undergang saa meget desto mere.

Undersøger man nu nærmere Betingelserne for, at et eller andet Haandværk skal kunne bevares i Frem-

tiden som selvstændig Forretning, maa Resultatet af det foregaaende blive, at kun naar Handelens Indtrængen er ganske udelukket, er et Fag absolut sikret mod Undergang. Der er kun et enkelt Fag, som opfylder denne Betingelse fuldt ud, nemlig Barberfaget. Her er det jo udelukket, at Mellemænd kan trænge sig ind. Men det vil let ses, at Grunden netop er den, at dette Fag, der ganske vist efter almindelig Sprogbrug henregnes til Haandværk, i Virkeligheden indtager en Særstilling. Der er jo her slet ikke Tale om at forfærdige Genstande men derimod om en personlig Tjenesteydelse, der snarest maa sammenlignes med den Tjeneste, der udføres af et Bybud, en Læge o. s. v. — Et Fag af en noget lignende Art er Fotografernes, der i al Fald med den nu brugelige Teknik maa antages at blive bevaret som et Omraade for forholdsvis smaa selvstændige Forretninger.

Eksempler paa andre Fag, hvor Handelen har vanskeligt ved at trænge sig ind som Mellemed, har vi i Bagere og Slagtere. Heri maa man søge Forklaringen paa det Faktum, at disse to Haandværk efterhaanden er kommet til at staa som de bedste i økonomisk Henseende. Grunden til, at det er gaaet disse Fag saa godt, ligger i, at Produktet ikke kan opkøbes og forhandles videre af den store Handelskapital, fordi Varerne er af en saadan Art, at de skal sælges straks. Derimod kunde det synes, som om disse Fag var truet i deres Eksistens af den tekniske Udvikling; men det viser sig netop her, hvor lidet farlig denne er, naar Faget blot i Forholdet til Kunderne har et Værn mod de kapitalistiske Forretninger. Her har vi den eneste Forklaring paa det ellers uforstaaelige Fænomen, at

Bagerfaget er det eneste Fag, som i større Omfang har forstaaet at drage Nytte af et Middel, der saa ofte er foreslaaet Haandværkerne: at oprette Fabriker for de Varer, som de ikke selv længere med Fordel kan producere. Som bekendt findes der i adskillige Købstæder Rugbrødsfabriker, som ejes af Bagermestrene selv. Slagterne har ikke en Gang behøvet at gøre sig en saadan Ulejlighed, idet Kommunerne er kommet dem i Forkøbet ved Oprettelse af offentlige Slagtehuse; da Fordelene ved Stordrift i Slagterfaget væsentlig bestaar i Muligheden af at anvende store, renlige Lokaler, Kølerum m. v., medens Maskiner ingen Rolle spiller, saa er ved denne Udvikling Stordriftens Indtrængen i Faget udelukket. — Derimod har begge Fag mistet en Del af deres tidligere Omraade ved Konkurrence fra Biscuitfabriker og Pøsefabriker; at det herved ikke saa meget er Tekniken som den Omstændighed, at disse Produkter paa Grund af deres Holdbarhed kan være Genstand for Videreforhandling, ses deraf, at der findes smaa Biscuitfabriker uden mekanisk Kraft, som klarer sig meget godt, naar det ved et eller andet Reklamefif (»hjemmebagte Kager« o. s. v.) kan lykkes at bevare Kundekredsen, og at Viktualiehandlere selv med Fordel kan lave ganske smaa Pøsefabriker.

Som en særskilt Gruppe af Fag, hvor Handelen (i dette Ords almindelige Betydning) har vanskeligt ved at trænge ind, maa nævnes Bygningsfagene. Og dog er det jo i alle større Byer saaledes, at et eller flere Mellemlid skyder sig ind mellem de Haandværkere, som bygger Husene, og de egentlige Forbrugere af Husrum (nemlig I.ejerne). Det første Trin i denne Udvikling betegnes ved, at der opstaar en særlig Klasse

af Husejere, som lader Bygningerne opføre og derefter lejer dem ud til de egentlige Forbrugere. Senere ser vi en ny Klasse af »Byggeentreprenører« trænge sig ind mellem Haandværkeren og Husejeren. Disse Byggeentreprenører opfører saa at sige Huse »en gros« og holder dem paa »Lager«, indtil der kommer et gunstigt Øjeblik til at faa Husene afsat til den egentlige Husejerklasse. Det vil blive for vidtløftigt at komme ind paa, hvorledes den her antydede Udvikling fører til Byggesvindel og til sidst gør det næsten umuligt for almindelige Haandværkere at paatage sig Nybygninger med nogen Udsigt til Fortjeneste. Da Betalingen oftest ydes i Prioriteter, vil kun de Haandværkere kunne tjene noget, der enten selv bliver Byggeentreprenører, eller som dog er saa kapitalstærke, at de eventuelt kan overtage den Ejendom, som de har opført, indtil den kan sælges med Fordel. Men i begge Tilfælde er Forholdet det, at det ikke er den teknisk dygtige Haandværker, der kan tjene Penge — men det er den Haandværker, der har Forretningssans. Hvad der her er sagt, gælder særlig Murere og Tømrere, medens f. Eks. Glarmestrene, hvis Arbejde spiller en forholdsvis ringe Rolle i den samlede Byggesum, som oftest kan faa Betaling i Kontanter. Derfor ser vi ogsaa, at Glarmesterfaget hører til de Haandværk, der staar sig bedst. Det samme var tidligere ogsaa Tilfældet med Blikkenslagerne; saalænge det kun drejede sig om Levering af Tagrender o. lign., fik de kontant Betaling, og de mindre og middelstore Haandværkere havde da let ved at konkurrere; men efterhaanden som Blikkenslagerne opnaar den »Lykke«, at Gas-, Vand- og W. C.-Arbejdet kommer til at tælle godt

med i den samlede Byggesum, saa skal ogsaa de betales med Prioriteter — og det bliver da kun de store kapitalkraftige Haandværkere, der tør paatage sig Arbejdet.

Endelig maa nævnes, at i Fag, hvor der findes meget Reparationsarbejde, vil Handelen have vanskeligt ved at berøve Haandværket i alt Fald dette specielle Omraade. Men det maa paa den anden Side ikke oversees, at efterhaanden som fabrikmæssig fremstillede Artikler fortrænger Haandværksprodukterne, vil Reparationsarbejdet komme til at spille en stadig mindre Rolle. Man lader ikke maskinsyet Fodtøj forsaale saa ofte som det gammeldags solide haandsyede Fodtøj o. s. v. I Byerne vil forøvrigt ogsaa Reparationsarbejdet let blive samlet paa faa større Værksteder; hvor hurtigt Udviklingen vil gaa i denne Retning, vil væsentlig komme til at afhænge af, hvorledes Udviklingen vil komme til at gaa i de forskellige Handelsfag. Hvis f. Eks. de mange smaa Skotøjsudsalg hurtigt vil forsvinde til Fordei for enkelte store Forretninger, vil ogsaa de mange smaa Reparationsværksteder forsvinde o. s. v. Noget anderledes gaar det paa Landet, hvor navnlig Maskinværkstederne endnu vil have en stor Fremtid for sig som Reparationsværksteder for de i stadigt større Omfang anvendte Landbrugsmaskiner.

Jeg har forsøgt at klargøre, at Udviklingen gaar i den Retning, at Haandværket som selvstændig Forretning efterhaanden maa bukke under i Konkurrencen med den kapitalistisk drevne Forretning, hvad enten det nu gaar saaledes, at en faguddannet Handlende trænger sig ind mellem Haandværkeren og hans Kunde,

eller det gaar saaledes, at en Del af Haandværkerne udvikler sig til at blive Handlende. Et helt andet Spørgsmaal bliver det, om Haandværket endnu ikke for lange Tider kan bevares som Bedrift, altsaa som teknisk Enhed.*) I alle Tilfælde er det givet, at Chancerne her er langt bedre for Haandværket, men det maa bestemt betones, at selv om man kom til det Resultat, at Haandværkets Fremtid som Bedrift i en Række Fag var sikret, saa vilde der ikke hermed være ført mindste Bevis for, at ogsaa Haandværket som selvstændig Forretning skulde have en Fremtid for sig. — Der er i og for sig intet i Vejen for at tænke sig, at en videre Udvikling af Elektrotekniken vilde kunne medføre en hel Revolution i alle Bedriftsforhold, saaledes at man f. Eks. i visse Fag gik over fra de store Fabriker til en Række

---

*) Ogsaa i Landbruget er det af største Betydning, at der sondres mellem Begreberne Bedrift og Forretning. Det er muligt, at den lille Bedrift rent teknisk set kan betale sig lige saa godt som den store (skønt jeg, naar bortses fra visse specielle Tilfælde, ikke tror herpaa), men det er ganske givet, at hvis de smaa Bedrifter skulde drives som virkelig selvstændige Forretninger, saa vilde de give et meget ringe Udbytte, fordi de i alt for høj Grad vilde blive Genstand for Udbytning fra Mellemlandernes Side. Men netop her er det, at Andelsbevægelsen har sin store Betydning, idet den mere og mere tager Præget af »Forretning« bort fra den enkelte Landbrugsbedrift: Indkøb af Raastoffer, Redskaber, Avlsdyr o. s. v., saavel som Salg af de færdige Varer besørgeres af Andelsforeningerne. Tilbage bliver kun de enkelte Landbrug som tekniske Enheder. Naar der tales om Andelsmejerier, er man alt for tilbøjelig til at fæste al Opmærksomhed paa de tekniske Forhold — men man kunde meget vel tænke sig, at et nyt System af smaa Centrifuger drevne ved Elektricitet fra Vindmotorer fuldstændig kunde forandre Mejeridriftens Karakter; men hvad der ikke vil kunne forandres uden stort Tab for Landbrugerne er, at de sælger deres Smør i Forening. Ikke det tekniske men det forretningsmæssige er Hovedsagen ved al Andelsbevægelse.

Smaaaværksteder. Imidlertid er en saadan Udvikling ikke meget sandsynlig her hjemme, bl. a. fordi den vilde møde den stærkeste Modstand fra Fagforeningernes Side. Aarsagen til denne Modstand vil man let faa Øje paa, naar man ser paa Forholdene i de Fag, hvor der i Øjeblikket findes Hjemmeindustri eller Husindustri, altsaa hvor den lille Bedrift endnu har kunnet hævde sig overfor Fabriksystemet. Hovedgrunden til, at der endnu findes saa megen Hjemmeindustri, er nemlig ikke saa meget den Omstændighed, at den lille Bedrift er den større Bedrift ligestillet i teknisk Henseende, som den Omstændighed, at det under Hjemmearbejdssystemet lettere lykkes at trykke Arbejdslønnen ned til et Minimum, idet Arbejdernes Organisation i Fagforeninger vanskeliggøres.

Ser man paa Forholdene i Møbelsnedkerfaget, er der vistnok næppe Tvivl om, at Møblerne, naar man bortser fra Arbejdslønnen, vilde kunne fremstilles billigere paa Fabrik end paa de mange Smaaaværksteder, thi Indkøb af Raastoffer og Materialets første Bearbejdelse vilde her utvivlsomt stille sig billigere. Naar alligevel adskillige store Møbelhandlere foretrækker at beskæftige flere forskellige Smaamestre, er det netop, fordi der herved kan spares paa Arbejdslønnen. Dels er Svendelønnen lavere paa de smaa Værksteder, og dels kan Lærlingenes Arbejde her bedre udnyttes. (Mange Smaaaværksteder saavel i dette som i andre Fag lever højt paa en ganske uforsvarlig Lærlingeopdrætning.) — Hovedaarsagen til at Arbejdsgiverne i Konfektionsindustrien er saa stærkt imod at opgive Hjemmearbejdssystemet, er ikke Omkostningerne ved selv at oprette Værksteder, men det er Frygten for,

at Arbejderne gennem bedre Organisation skal fremtvinge højere Løn.

Man kunde nu gaa videre og spørge, hvad det er for dybere Aarsager, der til syvende og sidst bevirker, at Handelen, saaledes som i det foregaaende skildret, undergraver Haandværkets Eksistens som selvstændig Forretning. Det er i Virkeligheden slet ikke saa let at trænge til Bunds i dette Problem — i alle Tilfælde er det foreløbig ikke lykkedes for mig. Saa meget synes dog imidlertid klart, at Udviklingen hænger sammen med en Forandring i Kundekredsens Sammensætning og Natur, og det er heller ikke vanskeligt at faa Øje paa et Par af de Hovedaarsager, som her spiller en Rolle. Haandværkets Kundekreds bestaar af Købstadboere og Landboere, og da det er ret forskellige Aarsager, der bevirker en Forandring af Kundekredsens Natur indenfor hver enkelt af disse Grupper, vil det være rigtigst at behandle Bykunderne for sig og Landkunderne for sig.

Betragter vi Bykunderkredsen, saaledes som den tog sig ud i de almindelige Købstæder for 50--100 Aar siden, saa bestod den hovedsagelig af Haandværkere og Handlende, hvortil i en Del Byer kom et betydeligt Antal Fiskere og Søfarende — derimod spillede Arbejdsmandsklassen kun en meget ringe Rolle, ligesaa lidt som faglærte Arbejdere optraadte som selvstændige Kunder. (De var jo paa Kost og Logi hos Mesteren.) Disse Forhold medførte, at næsten al Omsætning mellem de Næringsdrivende indenfor Byens egne Grænser kunde foregaa i Form af Tuskhandel. Endnu den Dag i Dag kan man i ganske smaa Byer, der gennem en Aarrække

har holdt sig paa samme Indbyggerantal, træffe dette gamle Tusksystem i fuldt Flor: det vækker Forargelse, hvis Købmand Jensen kommer hjem fra København iført nye Støvler, og Købmanden paaser til Gengæld nøje, at han ikke faar mere Arbejde udført hos de forskellige Haandværkere, end at Betalingen kan dækkes af det Beløb, som deres Kontrabog udviser o. s. v. Det er unødvendigt nærmere at udvikle, hvilken uhyre Betydning et saadant Tusksystem har for Bevarelse af de selvstændige Haandværksforretninger. Men hele dette kunstige System falder nu sammen, naar Købstædernes Indbyggerantal begynder at vokse stærkt. Tænker man sig, at en Købstad paa 1000 Indbyggere i Løbet af 20 Aar vokser til det dobbelte, saa betyder det jo ikke, at der kommer til at ligge to Byer med nøjagtig samme økonomiske Struktur ved Siden af hinanden — men det betyder en fuldstændig Revolution i hele Byens økonomiske Forhold. Byens gamle Bygningshaandværkere ryster paa Hovedet ad de mange usolide Byggeforetagender, og disse gaar derfor over til nyindvandrede Haandværkere, der, hvad enten de nu tjener en Formue eller de gaar fallit, i alle Tilfælde maa komme til at virke opløsende paa de gamle Forhold. De nyindvandrede Befolkningslag tilhører for største Delen den egentlige Arbejderklasse og bliver derfor ikke Kunder for de gamle Haandværkerforretninger, men derimod for Skotøjsudsalgene, Herreekvi-peringsforretningerne, Møbelafbetalingsforretningerne o. s. v.

En Hovedaarsag til Forandringerne i Bykunde-kredsen finder vi altsaa i selve den Omstændighed, at Byerne som oftest vokser for stærkt. Denne stærke

Tilvækst hænger sammen med Indvandringen fra Land til By, men herpaa vil der ikke i denne Sammenhæng være Grund til at komme nærmere ind. Maaske bør der dog peges paa, at denne stærke Indvandring ikke er mulig, uden at der i Byerne opstaar en Storindustri, som giver Plads for Anvendelse af et stort Antal Arbejdere (som oftest ikke faglærte). Det er foran (S. 530) nævnt, at der efterhaanden opvokser en Storindustri, som ikke er direkte Konkurrent til Haandværket*), men indirekte vil denne Storindustri altsaa dog skade Haandværkerne derved, at den skaber en Klasse af Arbejdere, som ikke bliver Kunder af Haandværkerne. En anden Faktor, der virker i samme Retning, er den stærkt voksende Storhandel, der skaber en talrig Klasse af Lager- og Havnearbejdere, og endelig kan nævnes, at den Forandring, der er sket i Skibsfarten og Fiskeriet, har berøvet Haandværkerne nogle af deres bedste Kunder.

Med Hensyn til Landbokundekredsen, da kunde man jo paa Forhaand have ventet, at det moderne Landbrug, med den stadig stigende Efterspørgsel efter Varer, som fremstilles udenfor Landbruget selv, og med den stadig tiltagende Udskillelse af Virksomheder, som tidligere dreves under et med Landbrugsbedriften,

---

*) Tvertimod ser man ofte fremhævet, at denne Art Storindustri skaber Plads for en Del Haandværkere: Maskinfabriker har Brug for Gørtlermestre, Margarinefabriker for Bødkere, alle Arter af Fabriker har Brug Maskinreparationsværksteder o. s. v. Dette er til Dels rigtigt (dog vil de fleste af disse Haandværkere hurtig synke ned til kun at blive Bedriftsindehavere), men opvejer ganske vist langt fra den Skade, som denne Storindustri indirekte paafører Haandværksforretningerne ved at forandre Kundekredsens S sammensætning.

vilde være blevet en udmærket Støtte for Haandværket og den lille Industri. Men det er jo gaaet ganske anderledes. Ikke alene de Erhverv, der udskilles direkte fra Landbruget, som f. Eks. Mejeridriften, beholder Landbrugerne vedblivende ved Hjælp af Andelsforetagender. Tænk hvilken Forøgelse af den selvstændige industrielle Middelstand det vilde have været, om man i Stedet for 1200 Andelsmejerier havde faaet et Par Tusinde selvstændige Smørfabrikanter! Forøvrigt mener jeg ikke, man skal være bedrøvet over, at Udviklingen ikke gik den Vej; thi det vilde da være endt med, at de 2000 Mejerier var blevet købt op af nogle faa store Smøreksporthører; den selvstændige Smørfabrikant var blevet trængt ud, og til syvende og sidst var Landbruget kommet til at betale Gildet, mens de faa store Smørgrosserere vilde have tjent Millionformuer. At dette vilde være blevet Udviklingens Gang, ser man deraf, at hvad der er tilbage af private Mejerier nu hurtig købes op af store Smøreksporthører, og at det endog er lykkedes for disse at købe enkelte Andelsmejerier. — Udskillelsen af Bager- og Bryggerivirksomhed fra Landbruget giver vel til at begynde med Plads for en Del selvstændige Næringsdrivende (dog er det som Regel Møllere, der oprette Bagerier for saaledes at bøde paa det Tab, som de har lidt ved Konkurrencen fra Handelsmølleriets Side), men allerede nu ser man en ret stærk Bevægelse i Retning af, at Landbrugerne selv opretter Andelsbagerier og Andelsbryggerier. Og Landboerne nøjes ikke med saadanne Artikler, som før har været fremstillet i selve Landbrugsbedriften, men man erobrer ogsaa Omraader fra de selvstændige Industridrivende: der oprettes f. Eks. Andelsmøller,

Andelsmaskinværksteder o. s. v. Overalt hvor Bønderne faar Fornemmelsen af, at der tjenes nogenlunde godt paa deres Forbrugsartikler, truer de straks med at lave et Konkurrenceforetagende paa Andele!

Men Hovedsagen i Forholdet mellem Land og By er dog, at Landboerne gennem deres Andelsforetagender frigør sig fra at handle med nærmeste Bys Købmænd. Tidligere fandt der jo ogsaa her en Tuskhandel Sted: Landmanden leverede sine Produkter til Købmanden, der til Gengæld leverede de Varer, Raastoffer, Redskaber o. s. v., som Landmanden skulde bruge; ja Købmanden paatog sig maaske ogsaa Indbetaling af Bondens Skatter o. s. v. Principet var kort sagt: at besørge Omsætningen med saa faa rede Penge som muligt. — Landmændenes Brugsforeninger og deres Salgs- og Indkøbsforeninger vil nu i første Omgang reducere de Handlendes Fortjeneste; men i anden Omgang faar ogsaa Haandværkerne Følgerne at mærke. Alene det Forhold, at Bonden ikke længere føler sig saa nøje knyttet til nærmeste Købstad som tidligere, har meget at sige. Dernæst vænner Brugsforeningerne ret hurtigt Bønderne til at bruge en Mængde Fabrikartikler, som de ellers vilde have næret Mistro til. Brugsforeningerne bliver derved Kunder for den mest udprægede Storindustri — særlig da naar der købes gennem »Fællesforeningen«, der selvfølgelig ikke kan indlade sig paa at købe i Smaapartier hos mindre Fabrikker, end sige da hos Haandværkere.

Enhver Organisationsbestræbelse indenfor Landbruget vil nu føre i Retning af at begunstige Storindustrien. Tag f. Eks. Andelsmejerierne: Transportspande, Smørdritler o. s. v. leveres nu kun af de store Fabrikker.

Da de »Danske Mejeriers Smørmærkeforening« skulde have fremstillet deres Lurmærkestave, gik man til Landets største Bødkervarefabrik. Fastsættelse af »Dampkedelnormer« fører til, at Mejerierne med Lethed kan bedømme, hvilken Kedelsmedie der har indgivet det billigste Tilbud; dette medfører hurtig en saa skarp Konkurrence om Levering af Mejerikedler, at kun Fabriker, der gør sig denne Artikel til en ren Specialitet, vil kunne opnaa nogen Fortjeneste; det vil rimeligvis snart ende med, at kun en enkelt Fabrik fremstiller Mejerikedler — og Fortjenesten paa denne Artikel vilde da atter kunde gaa op til en passende Højde, hvis ikke Mejerierne stod parat med deres egen Maskinfabrik til eventuelt at tage denne Fabrikation op. — »Plovprøver« (og alle mulige andre »Maskinprøver«) medfører, at den almindelige Landsbysmed ikke længere kan lave en Plov — den maa købes hos de Firmaer, der har sejret ved Forsøgene (og det vil selvfølgelig altid blive de rene Specialforretninger). — Man kunde vedblive at nævne Eksempler af samme Slags for at vise, hvorledes Landbrugets bedre Organisation medfører, at Afsætningen koncentrerer sig paa en stadig snævrere Kreds af Storforretninger.

Kan det da ikke tænkes, at der som Erstatning for de Omraader, som Haandværket lidt efter lidt taber, kan indvindes helt nye Omraader paa andre Kanter? Det kan ikke nægtes, at noget saadant ret hyppigt sker, men paa den anden Side synes det, som om Haandværket kun faar Lov at beholde disse nyvundne Omraader paa et stadigt kortere Aaremaal. Udviklingens Fart bliver stærkere og stærkere! Vi tager som

Eksempel Blikkenslagerfaget, der ved en Række heldige Omstændigheder den ene Gang efter den anden har kunnet udvide sit Omraade enten ved Erobringer fra andre Haandværksfag eller derved, at hidtil ukendte Fornødenheder dækkes af Faget. Det begynder med, at en stor Del Køkkengenstande o. lign. erobres fra Kobbersmedene, Bødkerne og Pottemagerne. Men i Løbet af et Par Menneskealdre tabes det vundne Omraade atter til Blikvarefabrikerne. Senere hen gaar det paa samme Maade med Mælketransportspandene, der jo ved Mejeriernes Opkomst hurtig blev en stor Artikel, der dog kun i et kort Aaremaal bevaredes for Haandværket. Imidlertid havde Faget faaet ny Erstatning ved de større Fordringer, der stilles til Nutidens Bygninger (f. Eks. at de skal være forsynede med Tagrender); dertil kommer at Faget erobrer en betydelig Del af det ny opkomne Gas- og Vandarbejde. Og endelig i den nyeste Tid ser vi Faget faa Del i det stadig voksende Arbejde ved Indlæggelse af W. C. — Trods disse gunstige Forhold er Faget dog ikke blevet synderligt federe; gennemgaaende opvejer de erobrede Omraader ikke de tabte, og navnlig gælder det, at jo længere vi kommer op mod Nutiden, jo kortere et Aaremaal faar Faget Lov at beholde det ny erhvervede Omraade, førend det atter maa afgives til de kapitalistiske Forretninger. Det sidste Udtryk bruges her, fordi der ingenlunde altid er Tale om en Konkurrence med Fabriker. Dette gælder jo navnlig Indlæggelse af Gas, Vand o. s. v., der, hvad Tekniken angaar, lige saa vel kunne foretages af de mindre Haandværkere som af de store kapitalstærke Installationsforretninger, men som

foran (S. 535) omtalt er det her andre Forhold, der virker ødelæggende for de smaa Haandværkere.

Imidlertid hører det til Sjældenhederne, at der som i Blikkenslagerfaget aabner sig Muligheder for at erobre nye Omraader. Det er en almindelig Regel, at de nye Industrier, som kommer op, straks erobres af de kapitalistiske Forretninger. Som Eksempler kan anføres Margarine, Straahatte, Cykler (de mange smaa »Cyclefabriker« laver intet selv, men »samler« kun de færdige Dele) o. s. v. I Fotograffaget har man et af de faa Eksempler paa, at en ny Industri erobres for Haandværket. I et hermed beslægtet Fag, nemlig de i den sidste Snes Aar opstaaede Reproduktionsanstalter, ser vi derimod en ganske anden Udvikling, der er langt mere typisk for Nutiden. Dette Fag egner sig lige saa vel som Fotografien for Haandværket, selv om der er en Gradsforskel i Retning af fornøden Kapital, og endnu for en halv Snes Aar siden var det da ogsaa muligt for en faguddannet Arbejder at nedsætte sig som selvstændig Forretningsmand og tjene godt; men allerede nu er dette omtrent umuligt. De Reproduktionsanstalter, der var letsindige nok til at konkurrere om at levere Arbejde for de store, fine Kunder (Forlagene, store Dagblade), skulde snart opdage, hvor farligt det er at basere en Forretning paa nogle faa Kunder — det maa uvægerligt ende med Ruin, og man maa være glad, om man uden alt for store Tab kan faa solgt Forretningen til den store Kunde. Nu har de store Forlag, de store Dagblade, et Par store Æskefabriker o. s. v. oprettet deres egne Anstalter. De Reproduktionsanstalter, der var beskedne nok til at nøjes med det kvantitativt og ofte ogsaa kvalitativt ringere Arbejde

for en større Kundekreds, har derimod staaet sig bedre.

En stor Del af de nyopdukkende Industrier knyttes straks til allerede eksisterende Handelsforretninger eller andre kapitalistisk drevne Foretagender. Et særligt typisk Eksempel herpaa haves i de talrige smaa Cementstøberier, som i Løbet af faa Aar er opstaaet overalt i Landet. Der vilde teknisk set ikke have været noget i Vejen for, at der her kunde være opstaaet nogle Hundrede smaa selvstændige Næringsdrivende — men det sker ikke, fordi den mægtige Handelskapital straks er opmærksom paa, at her ligger en Fortjeneste, og det ligger da snublende nær for den Grosserer, der i Forvejen handler med Bygningsmaterialier, at lave sin egen Fabrik. (Ofte bliver det ogsaa de store Forbrugere af Bygningsmaterialier, altsaa Byggeentreprenørerne, som laver egne Cementstøberier).

Det er foran paapeget, at Udviklingen indenfor Landbruget er til Skade for de selvstændige Haandværksforretninger i Købstæderne; derimod kan det ikke nægtes, at der i Landdistrikterne foreløbig er bleven Plads for en Del Haandværkere. De fleste af disse Haandværkere er Efterkommere af gamle Haandværkerfamiljer i Købstæderne; da der ikke viser sig Mulighed for at nedsætte sig i den fædrene By, flytter man Forretningen ud til en af de omliggende Landsbyer i Haab om, at det her skal gaa bedre. Gennemgaaende sidder disse udflyttede Haandværkere i meget smaa Kaar — og de kommer i alle Tilfælde ikke til at tilhøre Middelstanden paa Landet, saaledes som deres Fædre i sin Tid hørte til Middelstanden i Købstæderne. Mange

af disse nye Landhaandværkere kan faktisk heller ikke leve af deres egentlige Hovederhverv, men søger paa forskellig Maade at opnaa Bifortjeneste af alle mulige Arter. Kun for ganske enkelte lykkes det at skabe større Forretninger, og de kan maaske endog opnaa at sælge til Købstæderne, fordi de optræder som Smudskonkurrenter til deres gamle Fagfæller i Byerne. (Dette gælder f. Eks. om et ikke ringe Antal Skrædermestre). — I det store og hele maa det erindres, at Udviklingen paa Landet vil komme til at gaa samme Vej som i Byerne, og der er mange Tegn, der tyder paa, at Udviklingen paa Landet vil komme til at forløbe hurtigere end i Købstæderne (jfr. Udviklingen i adskillige sydjyske Stationsbyer, hvor Haandværket synes hurtigt at udvikle sig til smaa kapitalistiske Forretninger). — Af de oprindelige Landhaandværkere synes Grovsmedene at klare sig bedst; vel mister de Fremstillingen af en Mængde Redskaber, som nu fremstilles paa Specialfabriker, men til Gengæld faas der rigelig Erstatning i Reparationsarbejdet ved den store Mængde Maskiner, som nu benyttes i Landbruget; den Grovsmed, der forstaar at omskabe sin gammeldags Smedie til et moderne Maskinværksted, kan endnu tjene gode Penge; men som foran omtalt skal Bønderne dog nok passe paa, at Fortjenesten ikke bliver for stor!

Undertiden hører man den Tanke fremsat, at Haandværkeren skulde kunne hævde sin Plads ved at gaa over til Kunsthaandværk. Men det er næppe rimeligt, at en Udvikling i denne Retning vil blive til Gavn for de mindre Haandværkere og Industridrivende; thi kun de store kapitalkraftige Haandværkere kan

knytte den fornødne kunstneriske Assistance til deres Bedrift. Snarere kan man sige, at Kunstindustrien betyder en Forening af Haandværkets Teknik med kapitalistisk Forretningsform. (Salg fra Butik, Reklame o. s. v.). De Kleinsmede, der har slaaet sig paa Kunsthaandværket, er de største i deres Fag; det samme gælder Snedkerne; eller tænk paa Fajanceindustrien, hvor de smaa Fabriker kun kan lave de aller tarveligste Varer o. s. v. o. s. v. — Man kunde sammenfatte den her antydede Udvikling i Formlen: Haandværket (d. v. s. Haandværkstekniken) bevares, men den selvstændige Haandværker forsvinder. Jfr. den senere omtalte Formel: Haandværket forsvinder, men Haandværkeren bevarer en selvstændig Forretning — ganske vist en Forretning med overvejende Handelspræg.

Da man for en Snes Aar siden begyndte at indføre de smaa Kraftmaskiner — først drevne ved Gas og Petroleum, i de sidste 5—6 Aar ogsaa ved Elektricitet — var der mange, selv indenfor Nationaløkonomernes Kreds, som mente, at man her havde et Middel til at redde Haandværket fra Undergang. Denne Anskuelse vilde have været rigtig, hvis det havde været den tekniske Udvikling, som var den værste Fjende for Haandværket som selvstændig Forretning — men som paavist i det foregaaende, er dette jo netop ikke Tilfældet. I Virkeligheden er det Forvekslingen af Begreberne Bedrift og Forretning, der har ført til en fuldstændig urigtig Opfattelse af Forholdene. De smaa Kraftmaskiner kan utvivlsomt i mange Fag bevirke, at den lille Bedrift endnu vil faa en lang Fremtid for sig, men de vil næppe i et eneste Fag medføre en lang-

sommere Fremtrængen af Kapitalismen overfor Haandværket som selvstændig Forretning*).

Det er saa meget mere mærkeligt, at saa mange har kunnet tage Fejl paa dette Punkt, som man jo har oplevet ganske det samme tidligere ved Indførelse af smaa Arbejdsmaskiner. Man troede i sin Tid, at Sy-maskinerne, Strikkemaskinerne og andre smaa Arbejds-maskiner skulde blive til Gavn for Syerskerne o. s. v. Ganske vist vil altid den, der først anskaffer sig en saadan Maskine, som Regel have Fordel derved, men efterhaanden som alle faar dem, falder Fordelen bort, eller rettere sagt: Forholdet vil blive det, at ingen kan arbejde i Faget uden at anskaffe de paagældende Maskiner. Fordelen ved Sy- og Strikkemaskinerne er blevet paa Kapitalisternes Side derved, at de kan spare sig Udgiften til Anskaffelse af Maskiner og ligesaa Udgiften til Fabriklokaler; Arbejdet kan fordeles paa en Række smaa Værksteder i Byen, og dette har atter den store Fordel for Kapitalisterne, at Arbejdernes Organisation omtrent umuliggøres, hvorefter atter Følgen bliver, at der kan bydes omtrent det utrolige i Retning af daarlige Arbejdsbetingelser. Ved Strikkemaskinerne er Forholdet ofte det, at den, der lader saadant Arbejde udføre i Byen, tillige selv forhandler Maskinerne. Det er da slet ikke ualmindeligt, at Kvinder ved glimrende Annoncetilbud om stadigt og vellønnet Arbejde lokkes til at købe en Strikkemaskine, der leveres paa Lejekontrakt og saaledes, at en Del af Betalingen arbejdes af. Naar

---

*) I »Tidsskrift for Industri« December 1905 har jeg givet en Oversigt over de smaa Kraftmaskiners Betydning for den lille Bedrift i en Række forskellige Fag.

Maskinen, der naturligvis sælges til en ganske ublu Pris, er betalt, faar den paagældende imidlertid ikke mere Arbejde — men der søges i Bladene ny Arbejdskraft, der udbyttes paa samme Maade. Dette kan undertiden udarte saaledes, at den saakaldte Trikotagefabrikant maaske har sin Hovedfortjeneste ved Salg af Strikke-maskiner.

Den, der har den sikreste Fordel ved Indførelsen af de smaa Maskiner, er maaske Maskinforhandleren. Medens der som Regel ikke kan tjenes meget ved Levering af Maskiner til de større Næringsdrivende, fordi Maskinforhandleren her staar overfor Folk, der let kan skaffe sig Oplysning om de virkelige Priser — er Stillingen en ganske anden overfor de smaa Haandværkere. Betegnende i saa Henseende er de af disse Firmaer udsendte Kataloger, der angiver de officielle Priser (d. v. s. dem som Haandværkerne maa betale), medens der, naar Katalogen sendes til større Virksomheder, medfølger en fortrolig Skrivelse, der angiver hvor mange $\%$ Rabat der kan ydes paa hver enkelt Artikel — oftest en Rabat paa 20—30 $\%$, men undertiden paa 50 $\%$ eller endnu mere.

Det gælder altsaa saa vel om smaa Kraftmaskiner som om smaa Arbejdsmaskiner, at de er ganske uden Betydning i Retning af at bevare Haandværket som selvstændig Forretning. Ja meget ofte vil det blive til direkte Skade for det paagældende Haandværksfag, at der indføres Maskiner. Men hvorledes skal man da forklare sig det Faktum, at saa mange Haandværkere alligevel anskaffer saavel Arbejdsmaskiner som smaa Kraftmaskiner? Der er to Hovedaarsager: Haandværkeren tvinges dertil af Kunderne eller han lokkes

dertil ved at Maskinforhandlerne (eller rettere deres Agenter) fremstiller Fordelene ved Maskindrif i et alt for rosenfarvet Lys — for at bruge et mildere Udtryk end man maaske burde, hvor det drejer sig om saa uheldige Former for Handel, som dem man træffer paa ved Forhandlingen af Smaamaskiner.

Den førstnævnte af disse to Aarsager vil især indtræffe, hvor der blandt Haandværkerens Kunder findes nogle enkelte store, der spiller en Hovedrolle for ham. Som et Eksempel herpaa fra den seneste Tid kan anføres Udviklingen indenfor Bogbinderfaget. Indtil for faa Aar siden foregik al Falsning ved Haandkraft. Men en skønne Dag indfører en Bogbindermester, der er særlig om sig, en nyopfundne Falsemaskine i sit Bogbinderi, og han lader indlægge en lille Gasmotor til at drive den. Forudsat at han har saa meget »Partiarbejde« fra Forlagene, at han kan holde sin Falsemaskine i nogenlunde stadig Brug, vil han ved dette Fremskridt kunne tjene dobbelt saa meget som før paa denne Art Arbejde. Men denne Situation er naturligvis uholdbar, og den Dag kommer, da Forlagene erklærer, at de fremtidig betaler 25 % mindre for almindeligt »Partiarbejde«. Med denne nye Pris kan den Mester, der har indført Falsemaskinen, endnu have en passende Fortjeneste — men hvorledes gaar det med de andre Mestre? Gaar en af dem op til sin store Kunde og spørger, hvorledes man dog har tænkt sig, at han skulde kunne levere Arbejdet til den nye Pris, vil han faa det Svar: Ja min gode Mand, De maa virkelig følge med Tiden og anskaffe Dem en Falsemaskine. Og beklager Manden sig saa over, at han umuligt kan skaffe de dertil nødvendige Penge — vil han maaske

endog opnaa, at Forlaget hjælper ham ud over denne Forlegenhed. Efterhaanden maa nu enhver Bogbinder, der ønsker at erholde Partiarbejde for Forlagene, anskaffe Falsemaskine; de Mestre, der ikke opnaar at faa tilstrækkeligt Partiarbejde eller som mister det, maa nødvendigvis sætte Penge til. Og naar nogle Aar er gaaet, er da det hele, der for Bogbinderfaget er opnaaet ved denne Maskines Indførelse, at Mestrene er blevet endnu mere afhængige af deres store Kunder, end de før var, idet de nu, for ikke at miste Leverancen og derved lide Tabet ved at have staaende ubenyttede kostbare Maskiner, som de maaske ikke en Gang endnu har formaaet at betale, vil være tilbøjelige til at udføre Partiarbejde uden nogensomhelst Nettofortjeneste, naar blot Tab kan undgaas. Man vil da forstaa, at det, saalænge denne Situation kan vedvare, slet ikke vil kunne betale sig for Forlagene selv at oprette en Fabrik for denne Art af Arbejde. Den lille Bedrift har sejret, men Haandværket som Forretning er et Skridt nærmere sin Undergang. Thi givet er det, at Forlagene dog før eller senere (f. Eks. naar der indføres en ny forbedret Konstruktion af Falsemaskiner), selv vil overtage dette Arbejde.

Ved Eksemplet fra Bogbinderfaget ser man, hvorledes det gaar til i Praksis, at Haandværksmestre tvinges til at anskaffe Maskiner. I dette Tilfælde ligger Forholdene saa klart, fordi det er en enkelt eller nogle faa store Kunder, der fremtvinger Udviklingen. I Virkeligheden er det dog det samme, der finder Sted ved Indførelse af alle andre Maskiner — kun den, der er først med i Udviklingen, tjener Penge — de andre vil enten intet tjene eller endog meget ofte tabe. Ja staar

Haandværkeren overfor en Kundekreds, der føler sig som en Enhed overfor ham, saaledes som vi faktisk træffer det paa Landet, saa vil det kunne indtræffe, at næppe en Gang de første, der anskaffer de nye Maskiner, har nogen Fordel deraf. Et Eksempel herpaa har vi i det almindelige Kundemølleri paa Landet; her anskaffes Petroleumsmotorer, uden at det er til mindste Gavn for Faget.

Som Eksempel paa, hvorledes Haandværkere ved glimrende Løfter lokkes til at anskaffe Maskiner, kan anføres følgende: En større Maskinfabrikant paa Landet har som Specialitet at lave dels Petroleumsmotorer, dels en Art Landbrugsmaskiner, hvortil der anvendes Hjul. Disse Hjul købtet oprindeligt hos de omboende Landsbyhjulmagere, der forfærdigede dem paa almindelig haandværksmæssig Maade. Saa overtager Maskinfabrikanten Agenturet for en anden Fabrikant, der som Specialitet laver Træbearbejdningsmaskiner, og henvender sig derefter til den nærmeste Hjulmand og tilbyder at levere ham de nødvendige Arbejdsmaskiner og en Petroleumsmotor til at drive dem med. Betalingen spiller ingen Rolle. Vor Fabrikant tager Hjul for alle Pengene! Og Hjulmanden er henrykt, — men da et Aar er gaaet, og han i dyre Domme har betalt Maskinerne og skal til at tjene noget netto — gaar vor Fabrikant til Nabohjulmageren og tilbyder ham de samme glimrende Vilkaar. Og efterhaanden forsynes alle Omegnens Hjulmagere med Maskiner, som de snart efter har staaende næsten ubenyttede. — Skulde man nævne et enkelt Haandværksfag, der i Øjeblikket er særligt udsat for at blive fristet til at anskaffe Maskineri, som meget hurtigt viser sig kun at medføre Tab, maatte det blive

Skomagerfaget. Som allerede nævnt søger mange af Fagets Mestre over i Handelen, men en hel Del af dem, som ser hvorledes det maskinsyede Fodtøj vinder stadig større Indpas, og ser den store Avance, der er paa Fabrikfodtøjet, inden det naar den endelige Forbruger, vil dog let kunne fristes til at forsøge sig som Fabrikanter. De nødvendige Maskiner kan de faa paa Lejekontrakt hos de yderst liberale Forhandlere. Men som Regel viser det sig meget hurtigt umuligt at faa solgt Produktionen; det begynder at knibe med Afdragene, og en skønne Dag henter Maskinforhandleren maaske sine Maskiner igen, pudser dem op og sælger dem paany til den godtroende Skomager i Nabogaden.

Det er ogsaa en Misforstaaelse at tro, at Haandværkernes bedre Organisation som Regel vil hjælpe til at bevare det mindre Haandværk og de smaa Industri-drivende. For det første er Organisationerne væsentlig skabt som Modvægt mod Svendenes Fordringer om bedre Arbejdsbetingelser — endskønt de ganske smaa Mestre, der kun holder en enkelt Svend og nogle Lærlinge, som Regel her netop vil have fælles Interesser med Svendene. Men hertil kommer, at der i Bestyrelserne som Regel sidder større Haandværksmestre (de smaa har ikke Tid!), og ved Forhandlinger med Svendene er der da Tilbøjelighed til at give efter paa de Punkter, der i mindre Grad skader de større Haandværkere, men maaske kan være generende nok for de smaa. (Eksempel: Fridøgnets Indførelse i Bagerfaget i København). Men det værste er, at Haandværkernes Organisation slet ikke har taget de Forhold op til Behandling, som virkelig var Livsspørgsmaal for de

sinaa Haandværkere. Tager vi Møbelsnedkerfaget, saa burde Kampen have været ført dels mod Møbelhandlerne og dels mod de Mestre indenfor Lavet selv, som begyndte at drive kapitalistisk Forretning (Salg fra Butik, Benyttelse af Reklame o. s. v.). Havde man taget Svendene til Forbundsfæller og i Fællesskab med disse vedtaget under ingen Omstændigheder at levere Møbler til Handlende eller til Mestre, der holdt Butik eller benyttede Reklame, da kunde Haandværket maa-
 ske være bevaret en Tid endnu*). I Stedet for førtes Kampen mod Svendene (der slet ikke kan undværes, naar der skal føres en virkelig Haandværkerpolitik, rettet mod de kapitalistiske Forretninger), og de virkelige Haandværksmestre vælger i deres Naivitet til Oldemand for Lavet en af de Mænd, som netop gik i Spidsen for Bevægelsen i Retning af at skaffe Handelen Indpas! Der synes ganske vist indenfor Lavet at have været Tilløb til en Politik i den antydede Retning; Magasin du Nords Møbelafdeling skal saaledes ikke kunne blive Medlem af Lavet, og man skal have gjort Forsøg paa at hindre, at Lavsmedlemmer leverede Møbler til et andet stort Møbeludsalg. Men selv dette vilde jo kun være halve Foranstaltninger, naar man ikke forsøgte en lignende Optræden overfor Skindergadeforretningerne og overfor de Lavsmedlemmer, der ved at

---

*) Mærkelig nok synes ingen af Haandværkerorganisationerne at have gjort Forsøg paa at forbyde deres Medlemmer at reklamere, skont Reklamen dog faktisk har været et af de kapitalistiske Forretningers bedste Hjælpemidler til at røve Kunder fra Haandværkerne. Derimod har Lægernes »Fagforening« meget fornuftigt forbudt sine Medlemmer at avertere uden i Tilfælde af Flytning eller Bortrejse, ligesom der er strænge Regler for Skiltning paa Lægens Bopæl.

begynde paa Butiksudstillinger i stor Stil netop har vænnet Publikum til at købe fuldstændige (og »stilfulde«) Møblementer og derved banet Vejen for de nys nævnte Forretninger. Forholdet har maaske været det, at de Ledende indenfor Lavet først er blevet opmærksomme paa Faren fra Handelens Side, da det ikke længere alene drejede sig om de simple Afbetalingsforretninger, (som kun var til Gene for de smaa Møbelsnedkere, der lavede de tarveligere Møbler), men ogsaa om store Handelsforretninger, baseret paa Salg af fine Møbler — thi det var en Konkurrence, som selv de største Snedkermestre kunde mærke! — I Bygnings-snedkerfaget har man derimod et Eksempel paa, at Mestre og Svende enedes om at bekæmpe den moderne Udvikling. Men da det som foran omtalt i dette Fag ikke saa meget var Handelens Indtrængen som selve Maskinteknikens særlig hurtige Udvikling, der truede Haandværkerne, saa viste Kampen sig meget snart at være haabløs. Thi er et Haandværksfag alene af rent tekniske Aarsager dødsdømt, saa vil ikke en Gang det nøjeste Forbund mellem Mestre og Svende kunne standse Udviklingen.

Et andet Eksempel paa, hvorledes en fejlagtig Politik fra Haandværkernes Side ligefrem opelsker en konkurrerende Storindustri, har vi i Skræderfaget. Havde man i Tide indført Værksteder, havde man bevidst forsøgt at modarbejde Sæsonarbejdsløsheden, og havde man stilet hen mod en fornuftig Ordning af Kreditgivningen, da maatte de selvstændige Haandværksforretninger i dette Fag endnu for lange Tider kunne være reddet. Thi Afbetalingsforretningerne og de store »Herrekonfektionsfabriker« er ikke de smaa

Forretninger overlegne i teknisk Henseende, men er kun vokset op paa Grund af, at man mellem de travle Sæsoner for bestilt Arbejde kunde faa Skrædersvende (og Mestre med!) til at sy Lagerarbejde for en ringere Arbejds løn, end den der gives for Kundearbejdet.

Det har manglet baade Haandværkerne og deres Ledere paa Forstaaelse af, hvad det egentlig var for Forhold, der undergravede Haandværkets Eksistens. Det er som Modsætning hertil ret overraskende at se, at de Handlende ofte i langt højere Grad har forstaaet at varetage deres Interesser ved Hjælp af en stærk Organisation. Det er jo saaledes en bekendt Sag, hvorledes vore Boghandlere ved Organisationens Hjælp har forstaaet at holde deres Indtægter oppe paa en ganske smuk Højde. — Noget lignende gælder et Fag som Urmagerne, der jo nu overvejende maa betegnes som et Handelsfag. Urmagerens Organisation har forstaaet at gennemføre, at ingen af de Grosserere, der importerer Ure, tør sælge til andre end faglærte Urmagere. — Cyclereparatører og Cyclehandlerne tvinger Grossererne til at afbryde Forbindelsen med de Kunder, der ikke holder de vedtagne Priser o. s. v.

Det er Handelen, der er Haandværkets værste Fjende — hvad ligger da nærmere end at se Haandværkerens Redning deri, at han søger over i Handelens forjættede Land, hvor de store Procenter tjenes uden Vrøvl med Svende og uden meget personligt Arbejde — ja og saa betyder det jo ogsaa noget, at man kommer til at tilhøre et Samfundslag, der alle Dage har været anset for en Grad finere! Men vel at mærke, det er naturligvis kun den enkelte Haandværker selv, der ad

denne Vej kan reddes fra personlig at komme til at lide økonomisk Nød — Haandværket som saadant reddes selvfølgelig ikke. Det er en Udvikling, som kan sammenfattes i Formlen: Haandværket gaar under — Haandværkeren bestaar som selvstændig Forretningsdrivende (men med overvejende Handelspræg; maaske i Forbindelse med noget Reparationsarbejde). Suppleres denne Formel med den tidligere omtalte (Haandværket bestaar — Haandværkeren orsvinder som selvstændig Forretningsdrivende) har man i faa Ord, hvad der er at sige om Haandværkets og Haandværkernes Fremtid!

Selvfølgelig har man ikke i Haandværkerkredse kunnet undgaa at faa Øje paa denne Udvej; og man har da ment, at man ved at oprette »Fællesudsalg« baade vilde kunne opnaa at bevare de enkelte Haandværksbedrifter og dog tage Konkurrencen op med de Handlende. Jeg tror, dette Middel er det uheldigste af alt, hvad man har fundet paa for at »redde« Haandværket. Det vil kun føre til at fremskynde den Udvikling, som netop burde hindres, nemlig at Kunderne, i Stedet for at opsøge Haandværkeren paa Værkstedet, gaar til Butikerne. Og er det først lykkedes at faa Publikum til fuldstændig at glemme, at der f. Eks. er noget der hedder Snedkermestre og Snedkerværksteder, saa kan det vistnok næppe nytte at forsøge paa at faa Publikum til at støtte Snedkermestrene ved at købe Møbler i deres Fællesudsalg. Man faar nu en Gang ikke let Folk til at gøre deres Indkøb efter socialpolitiske Hensyn. — Hertil kommer forøvrigt, at der er mange praktiske Vanskeligheder ved Oprettelsen og navnlig ved Driften af saadanne Fællesmagasiner.

I Fag, hvor man indser, at den haandværksmæssige

Bedrift (eller dog visse Grene af den), ogsaa teknisk set, er dødsdømt, forsøger man undertiden en anden Udvej: Haandværkeren nøjes med Udsalg og Reparationer, medens man i Fællesskab opretter en Fabrik for de Artikler, man ikke længere selv med Fordel kan producere. Dette lykkes adskilligt bedre. Allerede foran er nævnt Bagermestrenes Rugbrødsfabriker, maa-ske kan ogsaa nævnes Sadelmagernes Rejsetøjfabrik, Tøffelmagernes Bundeskæreri o. lign. En videre Udvikling i denne Retning betyder jo imidlertid ikke en Støtte for Haandværket, men kun for de Haandværkere, der vælger det fornuftige Parti at søge at slippe over i Handelen og der skabe sig en saa stor Fortjeneste som muligt. — Forøvrigt er det næppe en Gang sandsynligt, at man vil naa ret vidt ad denne Vej (*Snedkermestrenes Finerskæreri* er ikke længere Snedkermestrenes og kan ikke nu til Dags fremstille Finerer!)

Det er altsaa næppe muligt at pege paa nye Udviklingsmuligheder for de selvstændige Haandværkerforretninger. Derimod er der — heldigvis — i selve den kapitalistiske Udvikling visse Forhold som medfører, at Haandværkets Undergang dog forløber forholdsvis langsomt og smertefrit. For det første gælder det, at de fleste kapitalistiske Forretningsmænd nærer en glødende Interesse for at opretholde den selvstændige købedygtige Middelstand i alle andre Fag end netop i deres eget. Denne Kærlighed til Middelstanden i al Almindelighed er nu ganske vist af en noget platonisk Art, men spiller dog nogen Rolle, hvor det gælder f. Eks. om Lovgivningsforhold eller andre politiske Spørgsmaal. Men hertil kommer nu, at ogsaa mere

reelle Interesser gør sig gældende. Enhver kapitalistisk Forretningsmand (Fabrikant eller Grosserer), der leverer Raastoffer eller Redskaber til Haandværkerne, maa være interesseret i, at disse opretholdes saa længe som muligt. Dette er en simpel Følge af den foran (S. 531) omtalte almindelige Regel, at der tjenes mere paa et større Antal Smaakunder end paa nogle faa store Kunder.*) Som Følge heraf søger Raastofleverandørerne ved lang Kredit o. s. v. at holde Haandværkerne oppe. Ganske vist vil den saaledes ydede Bistand ikke betyde noget for den endelige Afgørelse af Kampen mellem Haandværk og kapitalistisk Forretning — men den vil dog hjælpe til at forhale Udviklingen noget.

Men hertil kommer en Omstændighed af endnu større Betydning, nemlig at Udviklingen i Retning af Storindustri til en Tid kan skabe nye Muligheder for de ganske smaa Næringsdrivende. Naar et Haandværksfag nemlig begynder at lide under de Forstyrrelser, som den kapitalistiske Udvikling medfører, ser vi meget ofte det Særsyn, at de selvstændige Mestres Antal til at begynde med ikke tager af, men tvertimod en Tid kan være i Opgang. En overfladisk Betragtning vil da let føre til, at man faar det Indtryk, at Haandværket befinder sig i stadig Trivsel. Det virkelige Forhold er imidlertid et ganske andet, men dette faar man først Øje paa, naar man undersøger Haandværkernes Indtægter. Jeg har undersøgt, hvorledes det i de sidste 20 Aar er gaaet med Haandværkernes Indtægter i en

*) De middelstore Fabrikanters og Grossererers Eksistens er jo netop afhængig af, at de mange smaa Kunder ikke forsvinder. Jfr. de sidste Aars mange Fallitter i Garverfaget — en simpel Følge af, at Skomagermestrene forsvinder som Kunder!

Række Provinsbyer, og Hovedresultatet*) af denne Undersøgelse er følgende:

Det første, der sker, naar et Haandværksfag begynder at lide under Konkurrencen fra de kapitalistiske Forretninger, er, at de middelstore Haandværkerforretninger har vanskeligt ved at klare sig. Dette giver sig Udslag deri, at Haandværkerne med de middelstore Indtægter efterhaanden forsvinder og ikke erstattes ved ny Tilgang. Hertil svarer utvivlsomt, selv om det ikke statistisk kan paavises for Danmarks Vedkommende, en Nedgang i Svendeholdet i Haandværksbedrifterne, uden at der bliver Plads for det overflødiggjorte Antal Svende i de tilsvarende kapitalistiske Forretninger. Men dette maa ganske naturligt føre til, at en Del Svende, der enten slet ikke eller dog først i en ældre Alder vilde have nedsat sig som Mestre, nu straks søger over i Mestrenes Rækker for paa denne Maade at klare sig. Det næste Trin i Udviklingen bliver derfor, at Antallet af Mestre i det paagældende Fag vokser. Men denne nye Tilgang sker udelukkende til det, man kunde kalde Proletariatet indenfor Haandværksmestrenes Klasse. Først naar selve Tilgangen af Lærlinge til det paagældende Fag begynder at stoppe op, vil dette efterhaanden bevirke, at Antallet af Svende tager saa stærkt af, at de ikke længere behøver at ty til den Udvej at nedsætte sig som Smaamestre. Og saa først vil Tilgangen til Mesterklassen efterhaanden standse. I Indtægtsstatistiken viser hele denne Udvikling sig altsaa saaledes: først sker der en Nedgang i de middelstore

---

*) I et senere Hefte af dette Tidsskrift haaber jeg at kunne meddele nogle Resultater af denne Undersøgelse, der i mange Retninger danner Grundlaget for nærværende Afhandling.

Indtægter, men denne opvejes rigeligt af Tilvæksten i de ganske smaa Indtægter; samtidig med at Middelindtægterne helt er forsvundet, naar Antallet af Smaaindtægterne Højdepunktet; derefter begynder ogsaa Antallet af Haandværkere med smaa Indtægter at gaa ned — og dermed begynder først Nedgangen i det samlede Antal af Haandværksmestre i det paagældende Fag. Men det er herefter let forstaaeligt, at der i mange Fag vil kunne hengaa baade 10 og 20 Aar eller mere, før denne Udvikling gør sig saaledes gældende, at Antallet af Mestre begynder at gaa tilbage. Til den langsomme Udvikling bidrager navnlig ogsaa den Omstændighed, at de omtalte Smaamestre hver for sig er i højeste Grad interesseret i at skaffe ny Tilgang til Faget. Hvis de arbejder alene, vil de nemlig meget ofte kun kunne opnaa en Indtægt, der knap nok svarer til det, som en dygtig Svend i samme Fag kan fortjene, og de søger derfor at skaffe sig Lærlinge. Der uddannes paa denne Maade langt flere Lærlinge, end der kan finde Plads i Faget, og først efterhaanden som dette Faktum gaar tilstrækkeligt ind i den almindelige Bevidsthed, vil Folk opgive at sætte deres Børn i Lære i det paagældende Fag.

Hertil kommer nu, at forskellige Omstændigheder ofte vil bevirke, at disse Smaamestre til at begynde med begunstiges af Storkapitalismen. Som Eksempel kan nævnes Udviklingen i Bagerfaget her i København; efter at Rugbrødsfabrikationen er overgaaet til Fabrikerne, kan man med meget ringe Kapital starte eget Bageri; der behøves nu egentlig kun Penge til $\frac{1}{4}$ Aars Husleje, idet Ejerne indretter Bageriet fuldstændig med tilhørende Ovn, medens Mel

o. s. v. beredvillig leveres paa Kredit fra de Handlende. — Fabrikationen af flydende Kulsyre (Stordrift) har lettet Eksistenskampen for de smaa Mineralvandsfabriker; Faren for disse ligger nu i, at Fabrikationen synes at skulle blive saa simpel, at Beværterne selv kan lave deres Sodavand, og dermed vil de smaa Fabriker miste deres bedste Kunder. — Cementfabrikerne har skabt de smaa Cementstøberier, men her er Faren ogsaa den, at Støbningen maaske ender med at blive saa simplificeret, at den kan foretages af Bygningsentreprenørerne paa selve Byggepladsen. — De store Bayersk-Øl-Bryggerier skaber en hel ny og talrig Stand af selvstændige Øltappere, der tjener godt, saalænge der er Konkurrence mellem Bryggerierne. Men efterhaanden som Industrien monopoliseres, trykkes Aftapperne ned i større og større Afhængighed — og maa være glade til, naar de kan erholde »Pension« i det Øjeblik, da de endelig sættes ud af Spillet.

Hvorledes gaar det nu den enkelte Haandværker under Haandværkets Døds kamp? Slet ikke saa daarligt! For det første er der alle de Haandværkere, der paa Grund af Fagets Natur maatte være Grundejere: Bagere, Garvere, Bryggere, Brændevinsbrændere o. s. v. Disse Haandværkere hjælpes ofte over Fagets Undergang ved den stigende Grundrente. Men dette er naturligvis Undtagelser. I de andre Fag vil der være en stor Del, der, som foran flere Gange berørt, redder sig over i Handelen — og de kan da klare sig ret godt deres Tid ud. Værre er det for de Fag, der ikke har en saadan Mulighed; og selv om de saa slaar ind paa en mere fabrikmæssig Drift (Eksempel: Træ-

drejerne), saa vil dette som oftest intet hjælpe, da de er spærret ude fra Kundekredsen. At gaa over til virkelig Fabrikdrift med Salg en gros er kun en Udvej for en uendelig ringe Del af Haandværkerne; de mangler Kapital, Handelskundskaber og Forretningsdygtighed.

I alle Tilfælde maa man ikke forestille sig, at der finder en pludselig stærk Indtægtsnedgang Sted, der med et Slag gør den paagældende til en fattig Mand. Men der sker ikke længere som i gamle Dage en normal, jevn Fremgang i Indtægt for den enkelte Haandværker. Et Studium af Indtægtsstatistiken viser, at de middelstore Indtægter paa mellem 2000 og 4000 Kr. forsvinder, og kun i ringe Grad erstattes af ny tilkomne Haandværkere; derimod vokser navnlig Antallet af Haandværkere med ganske ringe Indtægt — medens nogle enkelte naar højt op, men derefter hurtig gaar over i Fabrikanternes eller Grossisternes Rækker.

Naar der alligevel i adskillige Fag findes et virkeligt »Mesterproletariat« af ikke ringe Omfang, maa man ikke forestille sig, at det er tidligere velstaaende Mestre, der er sunket ned i denne Elendighed. Sagen forholder sig derimod som allerede omtalt saaledes, at det er Svende, der af den ved den storindustrielle Udvikling fremkaldte Arbejdsløshed tvinges til at nedsætte sig som Mestre. Det er et Forhold, som kendes fra mange af de Fag, der er i stærkest Tilbagegang, som f. Eks. Skomagerne, Bogbinderne, Bødkerne — men vi træffer det ogsaa i et Fag som Malerfaget, hvor det er saa overordentlig let at nedsætte sig som Mester. Ofte er det de mindre dygtige blandt Arbejderne, der søger denne Udvej, og de kan da kun klare sig ved at krybe under Tariffen og ved Lærlingeudbyt-

ning. I Malerfaget ligger den største Vanskelighed ved at holde Priserne og Arbejdslønnen oppe netop i denne Smudskonkurrence fra Mesterproletariatets Side.

Spørger man nu, hvor hurtigt den i det foregaaende antydede Udvikling gaar for sig, er det desværre umuligt paa Grundlag af den officielle Statistik at give noget Svar herpaa. Man har fra de forskellige Folketællinger en Række Oplysninger om Antallet af Hovedpersoner i Haandværk og Industri paa forskellige Tidspunkter — men disse Oplysninger er af ret ringe Værdi i denne Sammenhæng. Der er dels ikke sondret tilstrækkelig skarpt mellem Hovedpersoner og Medhjælpere, dels vil mange opføre sig som Haandværkere, skønt de forlængst har opgivet deres Erhverv eller dog kun driver det som Bierhverv, idet de ellers lever af Handel, af Landbrug eller af opsparet Kapital o. s. v. — Heller ikke Industritællingen af 1897 yder saa gode Holdepunkter for en Undersøgelse som nærværende, som man maaske i første Øjeblik kunde vente. Sagen er jo den, at Industritællingens Tabeller helt igennem regner med Bedriften som Enhed, ikke med Forretningen, og de Meddelelser, der i Teksten gives om Forretningerne (flere Bedrifter under samme Indehaver), ere kun lidet omfattende og give kun et ringe Bidrag til Belysningen af den sociale Side af Erhvervslivet. Det vilde være i høj Grad ønskeligt, om man ved den forestaaende Industritælling vilde gøre Forsøg paa at indsamle Oplysninger ikke alene om Bedrifterne, men ogsaa om Forretningerne — thi det er dog Studiet af disse sidste, som er af den største Interesse for den socialpolitiske Diskussion.

Til Foredraget knyttede sig en Diskussion, hvoraf vi fremhæve følgende Udtalelser:

Generaldirektør Rubin: Naar Indlederen i Slutningen af sit Foredrag havde udtalt Ønsket om, at man ved Bearbejdelsen af den kommende Industritælling i højere Grad end ved Tællingen af 1897 vilde tage Hensyn til Grupperingen efter Forretnings-Enheder, kunde Taleren fuldt ud samstemme i det ønskelige og nyttige heri; men som den, der havde Ansvaret for Tællingen af 1897, maatte Taleren gøre opmærksom paa, at en Bearbejdelse ud fra det nævnte Synspunkt næppe lod sig gennemføre overfor et Massemateriale som det, der her var Tale om. Oplysninger som de af Indlederen ønskede kunde kun tilvejebringes ved Hjælp af Specialundersøgelser, som maatte falde uden for Rammen af en almindelig Industritælling. Der vilde altid blive en Forskel mellem monografiske Arbejder og Bureauarbejdet; dette sidste skulde skabe Grundlaget, den fælles Baggrund for hine, men kunde og skulde ikke erstatte dem.

Borgmester Marstrand gav i Tilslutning til Sekretær Lindbergs Udtalelser en Række supplerende Oplysninger om Udviklingen indenfor Bagerfaget i København. Efter Ildebranden i 1728 med den deraf følgende Elendighed i Byens Næringsforhold blev der truffet forskellige Foranstaltninger til at fremhjelpe Haandværket; bl. a. fik Bagerne deres Privilegier imod visse Forpligtelser. Bagerlavet blev et sluttet Lav, og Medlemsantallet fastsloges. Efterhaanden som Byen voksede, blev der imidlertid Trang til et større Antal Brødforsynings-Steder, ved 1850 var der kun et halvt Hundrede privilegerede Bagergaarde; man kom derfor ind paa at etablere Mellemandel med Brød; ogsaa Bagere oprettede Udsalgssteder rundt om i Byen. Ved Næringsloven af 1857 frigaves Bagernæringen, men det var dog langt mere den tekniske end den legale Udvikling, der havde fremkaldt den stærke Tilvækst i Antallet af Bagere. Et Bageri i gammel Stil, som skulde kunne levere alle de forskellige Slags Brød, der krævedes af Publikum, maatte holde en ret betydelig Arbejderstyrke, helst ikke mindre end 5 Mand. Da Rugbrødsfabrikationen udskiltes ved at gaa over til særlige Fabriker, simplificeredes Sagen; det blev lettere at oprette og drive et mindre Fintbrødsbageri. Et

andet Moment, der virkede i samme Retning, var Opfindelsen og den almindelige Indførelse af Kulovne til Bageribrug. Det blev ret almindeligt, at der i Nybygninger indrettedes Bagerovne, og Følgen heraf var en stærk Stigning i Antallet af Bagere, hvoraf der i København nu findes mellem 400 og 500. Taleren troede ikke, at de københavnske Bagere gennemgaaende var velstillede, men de havde dog i Konkurrencen med Udsalgene en betydelig Fordel ved altid at have Ovnene ved Haanden, saa at de kunde tilfredsstille Publikums Krav paa varmt Brød til en hvilken som helst Tid af Dagen.

Cand. mag. Sv. Trier savnede i Indlederens Foredrag Udtalelser om, hvorledes Fabriklovgivningen indvirker paa Haandværkets Vilkaar. Var det ikke saadan, at baade Sanitetsbestemmelserne og Arbejdstidens Regulering generede de smaa Virksomheder mere end de store?

Indlederen indrømmede overfor Generaldirektør Rubin, at det næppe vilde kunne lade sig gøre at meddele de ønskede Oplysninger om »Forretningerne« i Tabelform, men der kunde maaske i en noget udførligere Tekst gives saadanne Oplysninger om hvert enkelt Fag, at man fik en klarere Forstaaelse af Tabelernes mange Tal. Navnlig maatte der vistnok af det indsamlede Materiale kunne uddrages en Del interessante Data til Belysning af Konkurrencen mellem Forretninger af forskellig Størrelse. — Til Borgmester Marstrand bemærkede Indlederen, at naar Bagerfaget var fremhævet som det Haandværksfag, der havde holdt sig bedst baade m. H. t. Antal og økonomiske Forhold, saa var der med denne Ytring særlig tænkt paa Provinserne. Men til trods for, at den af Marstrand skildrede Udvikling havde medført Dannelsen af en ret talrig Klasse af daarligt stillede Bagermestre her i København, hørte Faget som Helhed dog endnu til de bedst stillede. — Cand. Triers Spørgsmaal om Fabriklovgivningens Indvirkning paa de heromhandlede Forhold maatte ganske vist besvares bekræftende, men det maatte dog erindres, at det kun var et ringe Mindretal af Haandværksbedrifterne, som faldt ind under Fabriklovens Omraade, og forøvrigt gjorde man fra Tilsynets Side, hvad man kunde, for ikke i al for høj Grad at virke generende for de mindre Virksomheder.